

SUPPLEMENT

MEDEDOGEN, HOOP EN WOORDEN VAN VERMANING Hollandse reacties op de valse joodse messias Sabbetai Sevi

Eric Jorink

"De Joden sijn hier seer bezig met de Tijdinge van Haren Messias", zo meldde de Amsterdamse correspondent van de *Oprechte Haerlemse Dinsdaegse Courant* op 12 maart 1666. Het bericht werd gevolgd door een uitgebreider verslag dat op 17 januari vanuit Smyrna verstuurd was: "Hier is groot Spel onder de Joden ontstaan ... sy seggen, dat de teecken en tijt vervult is, dat haren Messias komen most, die sy oock seggen gekomen te zijn, en [deze] is hier een welbekent persoon".¹ Een anonieme pamflettist noteerde op diezelfde twaalfde maart dat het bericht over de komst van de Verlosser bij de joodse gemeenschap zo'n vreugde veroorzaakt had, dat zij dit "op den 11 en 12 Meert 1666, in haer Synagoge tot Amsterdam, met het aansteken van lichten, singen van Psalmen, slaande op de Verlossinge Israëls, en anders, opentlijk vertoont hebben".² Deze Hollanders waren getuige van een van de meest curieuze gebeurtenissen uit de joodse geschiedenis: de opwinding rond Sabbetai Sevi (1626-1676), die pretendeerde de langverwachte joodse messias te zijn en die in alle uithoeken van de diaspora een ongekende euforie teweegbracht.

Over de vermeende messias en de commotie die hij in de joodse wereld veroorzaakte zijn we door het werk van Scholem goed geïnformeerd.³ Veel minder onderzoek is gedaan naar de reacties van christelijke zijde. In veel Europese landen, met name het Duitse rijk, kregen de altijd latent aanwezige antisemitische gevoelens nieuwe impulsen: er verschenen talrijke anti-joodse schotschriften en het kwam niet zelden tot gewelddadigheden tussen joden en christenen. Dit laatste gebeurde niet in de Republiek. Niet geheel ten onrechte hebben de Verenigde Nederlanden de naam een voor die tijd uitzonderlijk tolerante natie te zijn, ook ten opzichte van de joden. Waar het volk Israëls elders gedwongen werd in getto's te wonen en regelmatig het slachtoffer werd van pogroms, kon men in de Nederlanden veilig leven, werken en de eigen religie belijden. Desalniettemin verscheen ook in ons land naar aanleiding van het rumoer in de joodse gemeenschap een groot aantal kranteberichten en pamfletten waarin tamelijk nauwkeurig verslag werd gedaan van de gebeurtenissen rond Sabbetai Sevi en waarin opinies werden

1 *Oprechte Haerlemse Dinsdaegse Courant* (OHDC) nr.11, 13 maart 1666.

2 *Afbeelding, van den gewaenden, nieuwen Joodschen Koning Sabetha Sebi, Met zijn byhebbende Profeet, opgestaen in den jare 1665, etc. zoo vele daer van tot noch toe bekend is* (z.p. 1666).

3 G. Scholem, *Sabbetai Sevi, the mystical messiah 1626-1676* (Princeton 1973).

verkondigd over het joodse volk. Het is interessant om na te gaan wat deze ons leren over het denken van Hollandse christenen over hun joodse landgenoten.⁴ Welk beeld werd hierin van de joodse religie en de joden geschetst? Zagen de christenen hen als medeburgers, werden zij het mikpunt van antisemitische uitlatingen, of trachtte men hen van hun dwalingen te overtuigen? Alvorens aan de hand van een aantal gedrukte bronnen op deze vragen in te gaan, zullen eerst enige achtergronden van de joods-christelijke verhoudingen in de Republiek worden geschetst.

Vreemdelingen in de Republiek

De joodse natie van Amsterdam was in de tweede helft van de zeventiende eeuw hard op weg de belangrijkste en meest bloeiende van Europa te worden.⁵ Na de verdrijving uit Portugal (1580) en de val van Antwerpen (1585) hadden de eerste joden, Portugese kooplieden, zich in de jonge Republiek gevestigd. Het was een zaak voor de gemeentelijke overheden of zij de vreemdelingen toelieten of niet, en zo ja, onder welke voorwaarden.⁶ De nieuwkomers konden profiteren van de economische wedijver tussen de Hollandse steden en de daarmee gepaard gaande tolerantie. Deze waren immers in naam gereformeerd, maar plachten in de praktijk een ten opzichte van de andere religies zeer pragmatische koers te varen. Hoe de gereformeerde kerk -die slechts de bevoordeelde en niet de staatskerk was- ook ageerde tegen de aanwezigheid van andere confessies, in de praktijk konden dopersen, lutheranen, katholieken, joden en allerhande sekten binnen bepaalde marges rustig hun geloof belijden. Deze voor die tijd unieke tolerantie werkte als een magneet op onderdrukte gelovigen uit andere landen en droeg, zoals de vroege vaders zelf al ten volle beseften, in niet geringe mate bij tot de culturele en economische bloei van de Republiek.⁷

Enkele Hollandse steden, waarvan Amsterdam de belangrijkste was, besloten aan het begin van de zeventiende eeuw de joodse kooplieden toe te laten, en hun een zekere mate van autonomie te gunnen. Zij mochten niet gedwongen worden uiterlijke merktekens te dragen, noch in getto's te wonen, en het werd hun toegestaan te trouwen volgens hun eigen gebruiken, hun eigen

-
- 4 Systematisch onderzoek hiernaar is voorzover mij bekend nooit gedaan. Belangrijke opmerkingen in: H. Bovenkerk, 'Nederlandse schrijvers in de Republiek over de Joden' in: H. Brugmans en A. Frank ed., *Geschiedenis der Joden in Nederland I* (Amsterdam 1940) 714-771; J. Meijer, 'Soo wort men van dromen wacker.' *Nederlandse bijdrage tot de geschiedenis van Sabbetai Tswi - drie eeuwen na diens optreden 1666-1966* (Haarlem 1967); E.G.E. van der Wall, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld* (Leiden 1987); dezelfde, 'A precursor of Christ or a Jewish imposter? Petrus Serrarius and Jean de Labadie on the Jewish messianic movement around Sabbetai Sevi', *Piëtismus und Neuzeit* 14 (1988) 109-124.
 - 5 R.G. Fuks-Mansfeld, *De Sefardim in Amsterdam tot 1795. Aspecten van een joodse minderheid in een Hollandse stad* (Hilversum 1989); J. Michman, H. Beem en D. Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam 1992).
 - 6 A.H. Huussen, 'De joden in Nederland en het probleem van de tolerantie' in: M. Gijswijt-Hofstra ed., *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden* (Hilversum 1989) 107-129.
 - 7 H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid* (Groningen 1972).

religie te belijden en later zelfs eigen synagoges te bouwen. Het was hun echter streng verboden zich in negatieve zin over het christendom uit te laten. Aangezien het de joden officieel niet was toegestaan lid te zijn van een gilde, waren velen werkzaam in de handel. De Sefardische (Portugese) joden die zich in Amsterdam vestigden bezaten uitstekende handelsrelaties over de hele wereld en konden op die wijze aanzienlijke vermogens verdienen, en aldus de basis leggen voor de bloei van de joodse gemeenschap.⁸ Deze had vooralsnog echter weinig behoefte aan wat wij integratie noemen. De rabbi's getroostten zich grote moeite om uit de heterogene groep immigranten uit het Iberisch schiereiland, en later uit Duitsland en Polen, een orthodoxe gemeenschap op te bouwen. Contacten met christenen werden niet op prijs gesteld. Velen verwachtten bovendien een zeer spoedige terugkeer naar het Beloofde Land en Amsterdam was slechts het zoveelste tussenstation op weg daarheen.

Anderzijds leken veel Hollanders zich ook nauwelijks te interesseren voor de wat mysterieuze vreemdelingen op de Vlooyenburg, de wijk rond het huidige Waterlooplein waar de joodse bevolking geconcentreerd was. Gedurende de Middeleeuwen hadden er vrijwel geen joden in deze streken gewoond, en van onder de bevolking levende vooroordelen tegen hen lijkt in tegenstelling tot andere landen dan ook nauwelijks sprake te zijn. Men kende de joden voornamelijk uit het Oude Testament, en de beeldvorming over hen werd hierdoor dan ook sterk gekleurd.⁹ Contacten tussen joden en christenen kwamen uiteraard veelvuldig voor. Joodse kooplieden konden uitstekend zaken doen met hun Hollandse collega's, en meermalen werd het uitdrukkelijke verbod van zowel de christelijke als joodse autoriteiten op vrijages en huwelijken tussen joden en christenen overtreden. Sporadisch ging een jood over tot het christendom of omgekeerd, maar dit had meer te maken met liefde dan met geloofsovertuiging.¹⁰ Humanistisch georiënteerde geleerden hadden grote belangstelling voor de joodse cultuur en het Hebreeuws, en gingen soms zelfs bij joden in de leer. Enkelen van hen, zoals de Leidse hebraïst en theoloog Constantijn l'Empereur, kregen echter bij hun aanstelling als hoogleraar de opdracht "te schrijven adversus Judaeos".¹¹

Na het pragmatisme van de overheid en de betrekkelijke onverschilligheid van de burgers stuiten we hier op de kloof die joden en christenen scheidde: de religie. De calvinistische geleerden en gelovigen stonden zeer ambivalent tegenover de joden. Men had weliswaar een onmiskenbaar respect voor dit eertijds uitverkoren volk Gods, maar de joden hadden Christus verworpen en laten kruisigen, en droegen daar collectief schuld aan. Bovendien leefden ze

8 Fuks-Mansfelt, *Sefardim*; J.I. Israel, *Entrepots and empires. The Dutch, the Spanish monarchy and the Jews, 1585-1713* (London 1990).

9 Het is bijvoorbeeld opvallend dat in de zeventiende-eeuwse literatuur uit de Republiek een groot aantal Oudtestamentische joden voorkomen, maar geen enkele contemporaine -noch in de 'schone letteren', noch in de omvangrijke volksliteratuur en talloze kluchten. Daarnaast komt vanaf 1700, en met name na de beruchte 'Windhandel' van 1720 het bekende anti-joodse stereotype op. Vgl. Bovenkerk, 'Schrijvers'.

10 Zie voor enkele gevallen: H. Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum 1990) 181-189.

11 P.T. van Rooden, *Constantijn l'Empereur (1591-1648), Professor Hebreeuws en theologie in Leiden. Theologie, bijbelwetenschap en rabbijnse studiën in de zeventiende eeuw* (Leiden 1985) 105.

in afwachting van een messias en zijn herstelde koninkrijk Israël. De verstrooiing over de aardbodem was volgens het rechtzinnig deel der natie niets anders dan Gods rechtvaardige straf voor deze zonden. De Verlosser was in de persoon van Jezus reeds lang geleden verschenen en pogingen een Godsrijk op aarde te vestigen waren niet alleen hovaardig maar zelfs gevaarlijk, zoals de poging van de Wederdopers om in Münster een Nieuw Jerusalem te stichten nogmaals had onderstreept. Voor hun eigen bestwil, maar ook tot heil van de christenen, dienden de joden dan ook zo snel mogelijk en desnoods onder dwang bekeerd te worden. De hele zeventiende eeuw door drongen synodes en kerkeraden tevergeefs bij de overheid aan op harde maatregelen tegen de 'grouwelycke sonden ende blasphemiën' der joden, en publiceerden theologen als Voetius, Hulsius en Hoornbeek traktaten tegen het jodendom. Daarnaast gingen ook regelmatig joden en christenen in het openbaar met elkaar in debat over geloofskwesties, waarbij men met steeds weer hetzelfde repertoire aan bijbelse bewijspplaatsen de tegenpartij van diens ongelijk trachtte te overtuigen.¹²

Veel protestantse sekten stonden echter minder afwijzend tegenover het volk Abrahams. Belangrijk in dit verband is de zogenaamde 'Hartlib-kring', een groep voornamelijk Brits-Hollandse geleerden bestaande uit onder andere Boyle, Comenius, Boreel, Durie, Oldenburg en Hartlib.¹³ In plaats van de verschillen benadrukten zij de overeenkomsten tussen beide religies, een activiteit die we slechts kunnen begrijpen vanuit het perspectief van millenniaristische verwachtingen. Men was ervan overtuigd dat Christus' tweede komst op aarde en het Duizendjarige Rijk, zoals voorzien in de Openbaring van Johannes, zeer nabij waren. Tekenen hiervan zag men in de algehele politieke constellatie, planeetconjuncties en komeetverschijningen, maar vooral in de verwachtingen van de joden. Hun bekering en het herstel van hun koninkrijk was volgens Romeinen 9-11 immers een voorwaarde voor de verlossing van de hele mensheid. In plaats van de joden te verketteren werden er vriendschappelijke betrekkingen met hen aangeknoopt, leerde men Hebreeuws, en verdiepte men zich in de joodse cultuur en geschiedenis. Het doel bleef echter de bekering van de joden; de middelen waren geen dwang of verkettering maar zachtheid en naastenliefde. Degene die hierin het verst ging was de Amsterdamse chiliast Petrus Serrarius (1600-1669), die een belangrijke rol zou gaan spelen in de verspreiding van het nieuws over de joodse messias.¹⁴ Hij was bevriend met bekende joden als Menasseh ben Israel en Baruch Spinoza en uitstekend op de hoogte van wat er zich binnen de joodse gemeenschap afspeelde. Alle tekenen wezen er volgens hem op dat de

12 Vgl. J.G. van den Berg, *Joden en christenen in Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Kampen 1969); dezelfde, 'Eschatological expectations concerning the conversion of the Jews during the seventeenth century' in: P. Toon ed., *Puritans, the millennium and the future of Israel: Puritan eschatology 1600 to 1660* (Cambridge 1970) 137-153; W.J. op 't Hof, *De visie op de Joden in de Nadere Reformatie tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1984).

13 Naar deze millenniaristische groep is de laatste jaren veel onderzoek gedaan. Zie bijvoorbeeld J. van Berg en E.G.E. van der Wall ed., *Jewish-Christian relations in the seventeenth century. Essays and documents* (Dordrecht 1988) passim; D.S. Katz en J.I. Israel ed., *Sceptics, millenarians and Jews* (Leiden 1990) passim.

14 Zie Van der Wall, *Serrarius* passim.

verlossing van Israël, en daarmee de verlossing van joden en christenen, aanstaande was. De messias kon elk moment komen, sterker nog: "Al waer Hy hinckende, Hy had hier nu konnen wesen".¹⁵ In *Een bleyde boodschap aen Jersusalem. Nopende de herstellinghe des rijcks in Israel en de wederbrenginge aller dingen* (1665) berekende Serrarius het jaar waarin dit zou plaatsvinden: 1666.

De hoop van Israël

Gedurende de zeventiende eeuw was ook het joodse geloof in de spoedige komst van de verlosser zeer levendig.¹⁶ Het joodse messianisme vond zijn oorsprong in de tijd van de verwoesting van de Tweede Tempel (70 na Chr.) en de diaspora. De messias, zo dacht men, zou een door God gezonden, maar menselijke figuur zijn, afstammend van David. Het zou een strikt nationale verlosser zijn die het joodse volk zou terugvoeren naar het herstelde koninkrijk Israël. Zijn komst zou aangekondigd worden door de *hevlei Mashi'ah* (de 'barensweeën van de Messias'); een tijd van troebelen en onderdrukking. Het mag dan ook geen wonder heten dat gedurende de Middeleeuwen en vroeg-moderne tijd veel joden geloofden dat zijn komst aanstaande was. Te beginnen met Simon Bar Koshba (?-135) stonden er meerdere zelfbenoemde messiassen op die lokaal enige aanhang kregen. Wat Sabbetai Sevi uniek maakte was niet zijn pretentie de Verlosser te zijn, maar de schaal waarop in hem werd geloofd.

Het joodse messianisme kreeg een sterke impuls door de traumatische verdrijving uit Spanje (1492). Het geloof dat de verlossing aanstaande was en dat deze versneld kon worden door boetedoening en ascese nam in de zestiende en zeventiende eeuw een centrale positie in binnen de joodse denkwereld. De joden, die na een eeuw van vervolging en bijna totale verdrijving uit Europa, sinds 1570 ten gevolge van het *raison d'état*-denken en het mercantilisme een snelle en zeer succesvolle rentree in Europa maakten,¹⁷ verwachtten op basis van kabbalistische berekeningen algemeen dat Israël in 1648 hersteld zou worden. In dat jaar vond echter niet de Verlossing plaats, maar werden circa 100.000 joden het slachtoffer van de gruwelijke Chmielnicki-pogroms in Polen. Veel joden interpreteerden deze gebeurtenis als een 'barenswee'. Zij concludeerden dat zij nog niet genoeg boete hadden gedaan en berekenden dat het Herstel in 1655 of 1656 plaats zou vinden. Een exponent van deze overtuiging was de beroemde Amsterdamse rabbi Menasseh ben Israel (1604-1657), die niet geheel tot genoegen van zijn geloofsgenoten over goede contacten met christenen beschikte en regelmatig met Hollandse geleerden in debat trad over geloofskwesties.¹⁸ In 1650 publiceerde hij het

15 Geciteerd in *ibid.*, 165.

16 Zie naast Scholem, *Sevi*, ook dezelfde, *The messianic idea in Judaism* (New York 1971).

17 J.I. Israel, *European Jewry in the age of mercantilism 1550-1750* (2e ed., Oxford 1989); F. Battenberg, *Das Europäische Zeitalter der Juden II* (Darmstadt 1990) 1-58.

18 Over hem: C. Roth, *A life of Menasseh ben Israel. Rabbi, printer and diplomat* (Philadelphia 1945); Y. Kaplan, H. Méchoulan en R.H. Popkin ed., *Menasseh ben Israel and his world* (Leiden 1989).

uitermate invloedrijke *Esperança de Israel* (in 1666 vertaald als *De hoop van Israël*) waarin hij verkondigde dat zojuist in Zuid-Amerika vertegenwoordigers van de tien verloren stammen van Israël waren ontdekt. Deze waren door koning Salmanasar weggevoerd (2 Kon. 17) en hun terugkeer zou het herstel van het koninkrijk der Joden inluiden, een gebeurtenis die volgens Menasseh zeer nabij was. De verwachtingen van de joden waren zo hoog gespannen dat er maar weinig voor nodig was om deze te doen ontvlammen. Toen ook de voorspelling voor 1656 niet uitkwam, was de hoop van allen op het jaar 1666 gericht.

Het leven van de Verlosser

Een belangrijke bron voor het leven van Sevi is Thomas Coenen (?-1688), die van 1660 tot 1672 predikant was van de Hollandse gemeente in Smyrna, een belangrijke handelsstad.¹⁹ Hij was ooggetuige van de opkomst van de sabbataanse beweging, en beschikte daarnaast over betrouwbare joodse informanten. In 1669 publiceerde hij een boek over de valse messias.²⁰

Sabbetai Sevi werd in 1626 in Smyrna geboren op de dag van de herdenking van de verwoesting van de beide Tempels. Nadat hij op achttienjarige leeftijd zijn studie tot rabbi voltooid had, verviel hij in een geestelijke crisis: periodes van ascese en melancholie werden afgewisseld door religieuze extase en euforie. Hij ging zich uitgeven voor Messias ben David ('Messias, zoon van David') en werd al snel door de rabbi's uit Smyrna verbannen. Na bijna vijftien jaar in geestelijk labiele toestand door de Levant gezworven te hebben, nam zijn leven een beslissende wending, toen hij begin 1665 hoorde dat in Gaza een man met buitengewone spirituele gaven was verschenen. Nathan van Gaza (1643-1680) was een jong en uitermate begaafd kabbalist die veelvuldig bezocht werd door joden die in geeste-

Portret van Nathan van Gaza, uit: Coenen, *Ydele verwachtingen*.

19 Vgl. J.W. Samberg, *De Hollandse gereformeerde gemeente te Smirna. De geschiedenis van een handelsstad* (Leiden 1928).

20 T. Coenen, *Ydele verwachtinge der Joden Getoont in den Persoon van Sabethai Sevi, Haren laetsten vermeynden Messias: Ofte Historisch Verhael van 't gene ten tijde sijner opwerpinge in 't Ottomannische Rijk aldaer voorgefallen is, en sijn Val* (Amsterdam 1669). Coenen is een belangrijke bron voor Scholem die hem 'one of the shrewdest observers' noemt (372), en slechts weinig fouten in diens relaas kan aanwijzen. Deze paragraaf is, tenzij anders aangegeven, gebaseerd op Scholem, *Sevi*; ter illustratie is uit Coenens *Ydele verwachtinge* geciteerd.

lijke nood verkeerden, en ook Sevi besloot in april 1665 hem te consulteren. In plaats van hem tot rust te brengen, overtuigde Nathan hem juist van het idee dat hij de Verlosser was, en op 31 mei riep Sevi zichzelf met hernieuwd zelfvertrouwen uit tot Koning der Joden. Vanaf nu opereerden Sabbetai de Verlosser en Nathan de profeet gezamenlijk, waarbij de laatste minstens zo belangrijk was als de eerste. Nathan trachtte schriftelijk de joodse wereld er van te overtuigen dat de Messias gekomen was en dat de Verlossing het volgende jaar, 1666, plaats zou vinden en riep op tot boetedoening. Gezamenlijk reisden zij, voorafgegaan door boodschappers, naar Smyrna. Ditmaal werd Sevi door veel van de bewoners, inclusief rabbi's, wel geloofd. Paradoxaal genoeg werden zij in hun overtuiging gesterkt door Sevi's schokkende en godslasterlijke gedrag. Hij noemde zich *Jehova*, overtrad de spijswetten en stelde nieuwe gebruiken in. Alleen een man Gods kon zo iets doen, zo meende men. Hij kreeg "alsoo hoe langer hoe groter aanhank onder 't volck, daer mede hy 's nachts over straet swiert".²¹ Sevi veroorzaakte een massahysterie en liet mensen profeteren. Het volk juichte: "Leve de Kachan Sabethai Zevi, onsen Messias, die nu al aenghenomen is in den Hemel ende op aerden, die oock de kroone ontfangen heeft".²² Dat het nog niet zover was beseftte Sevi zelf ook wel: op 30 december 1665 vertrok hij naar Constantinopel om daar "de kroon van des Grooten Turcks hooft te nemen".²³

Ondertussen verspreidde het nieuws over de Messias zich door de diaspora. Nathans brieven werden voorgelezen in synagogen en door hem geschreven gebeden verschenen in druk. Niet alleen in de Levant, maar ook in Europa wachtten de joden vol hoop op de dingen die komen gingen. Toen Sevi op 6 februari 1666 in Constantinopel arriveerde werd hij ogenblikkelijk gearresteerd en opgesloten. Korte tijd later werd hij echter naar een buitenverblijf van de sultan gebracht, waar hij ook bezoek mocht ontvangen. Normaliter maakte de sultan korte metten met opstandelingen, maar uit vrees van Sevi een martelaar te maken handelde hij nu terughoudender. Het feit dat de Messias gespaard was, werd door de joden geïnterpreteerd als een Godswonder en overtuigde hen van Sevi's koningschap. Dit nieuws verspreidde zich in maart 1666 tot in alle uithoeken van de joodse wereld en veroorzaakte een ongekend enthousiasme. Onder alle lagen van de bevolking en in elke gemeente ging men over tot gebed en boetedoening.²⁴ Sceptici werden bedreigd. Mensen raakten in trance, profeteerden en een enkeling overleed zelfs aan de gevolgen van overmatige zelfkastijding. De handel kwam tot stilstand. In brieven en boeken werd een nieuwe jaartelling ingevoerd. Vanuit joodse gemeenten vertrokken delegaties naar de Levant om de Koning eer te bewijzen en veel families verkochten hun bezittingen om hetzelfde te kunnen doen. De euforie onder de joden bereikte haar hoogtepunt in juli en augustus 1666. Toen gebeurde er echter iets totaal onverwachts. Op 15 september werd Sevi voor de sultan gedaagd die de zaak niet langer wilde tolereren. Er werd hem te verstaan gegeven dat hij door zijn bewering de Messias te zijn grote onrust in het rijk bracht, en de doodstraf slechts op

21 Coenen, *Ydele verwachtinge*, 38.

22 *Ibid.*, 40.

23 *Ibid.*, 46.

24 Scholem, *Sevi* 461-602; Israel, *Jewry* 207-216; Fuks-Mansfelt, *Sefardim* 110-118.

twee manieren kon ontlopen: door een wonder te bewijzen dat hij inderdaad de Verlosser was, of door zich te bekeren tot de islam. Hij koos daarop voor het laatste. "Sijn hoofd is bedekt gheworden met een groote Tulbant in plaets van een goude kroon", schrijft Coenen, zijn naam is veranderd in Mehemet Aga, en hij is "Groot-Deurbewaerder" van de sultan geworden. Aan zijn volgelingen schreef hij een kort briefje: "En nu, laat my vaeren, want de goede Godt heeft my Turcks gemaect".²⁵

Het nieuws van de bekering veroorzaakte een enorme schok onder de joden en het duurde lang voordat het door iedereen was geaccepteerd. Nog jaren nadat Sevi's getroebleerde geest in 1676 definitief rust had gevonden geloofde een tamelijk omvangrijke sekte in Sevi's spoedige wederkomst.²⁶ Veel anderen keerden zich vol schaamte van de beweging af. Overal verboden rabbi's het spreken over de valse Messias en gaven de opdracht alle geschriften over hem te vernietigen. Dit alles kon echter niet voorkomen dat de joodse wereld in een ernstig geestelijke crisis belandde, waarvan de gevolgen een eeuw later nog merkbaar waren.²⁷ Coenen noteerde dat de joden in Smyrna lange tijd "de straet by na niet konden ghebruyken ... want sy wierden van een yder uytgejouwt".²⁸ De Turken waren dus duidelijk in hun veroordeling. Hoe reageerde men in de Republiek?

Eerste berichten: blijdschap en scepsis

Vanaf december 1665 drongen de eerste, nog verwarde, berichten uit de Levant door tot Noordwest-Europa. Door zijn uitstekende contacten met de joodse gemeenschap was Serrarius waarschijnlijk de eerste christen in de Republiek die van de goede tijdingen op de hoogte was. Via de Hartlib-kring verspreidde hij in de daarop volgende maanden het laatste nieuws door heel Europa.²⁹ Aanvullende informatie werd verstrekt door christelijke kooplieden en predikanten als Coenen, die vanuit het Turkse rijk berichtten over de opwindende onder de joden.³⁰ Veel van deze brieven werden opgenomen in kranten en pamfletten, zodat ook een breed publiek kennis kon nemen van de gebeurtenissen rond Sabbetai Sevi.³¹

25 Coenen, *Ydele verwachting* 85-89.

26 Scholem, *Sevi* 678-930; L. Fuks, 'Sabbatianisme in Amsterdam in het begin van de 18e eeuw: een beschouwing over Reb Leib Oizer en zijn werk', *Studia Rosenthaliana* 14 (1986) 20-28; E. Carlebach, *The pursuit of heresy. Rabbi Mozes Hagiz and the Sabbatian controversies* (New York 1990).

27 Israel, *Jewry* 207-236.

28 Coenen, *Ydele verwachting* 90.

29 Van der Wall, *Serrarius* 414-443.

30 Zie bijvoorbeeld de brieven van Coenen aan de classis Amsterdam van 19 december 1665 en 1 april 1666. Gemeentearchief Amsterdam, Archief classis Amsterdam, Brieven uit de Levant, inv.nr. 235.

31 Over de rol van de pers in de nieuwsvoorziening van die tijd zie: C.E. Hartline, *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic* (Dordrecht 1987); B. van Selm, "Almanakken, lietjes en somwijl wat wonder, wat nieuws." Volkslectuur in de Noordelijke Nederlanden (1480-1800)', *Leidschrift* 5 (1989) nr.3, 33-68; M. Schneider en J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad* (Baarn 1979) 1-45.

Hoewel de latere berichtgeving zeer nauwkeurig bleek, was het eerste nieuws enigszins verwarrend. Er was nog niet direkt sprake van een messias, maar van de terugkeer van de tien verloren stammen, die nu het herstel van Israël zou inluiden.³² Hoewel veel joden en Serrarius er van overtuigd raakten dat er grote dingen stonden te gebeuren, waren anderen sceptischer. Op 8 december 1665 schreef Serrarius' mede-chiliast Oldenburg aan Spinoza er maar weinig van te geloven, en vroeg hem wat de Amsterdamse joden ervan dachten.³³ Half december bereikten Serrarius de eerste geruchten over de Messias, hetgeen hem met grote blijdschap vervulde. De christenen moeten hun misplaatste hoogmoed tegen de joden laten varen en gezamenlijk met hen boete doen, zo stelde hij in zijn brieven en in het inderhaast geschreven voorwoord bij een boek dat hij in januari 1666 persklaar had liggen. De christelijke afwijzing van Sabbetai Sevi staat gelijk aan de joodse afwijzing van Christus, want Sevi kondigt Christus' tweede komst aan.³⁴

Ondertussen begonnen ook de kranten melding te maken van de zaak. De *Haerlemse Courant* meldde op 23 en 30 januari 1666 dat de joden optrokken naar het "Heyligh Landt" en dachten dat "hunne Verlossinghe na-by is".³⁵ In de weken daaropvolgend werd steeds duidelijker dat er een messias leek te zijn opgestaan. Op 12 maart arriveerde het bericht in Amsterdam dat de Koning der Joden was gearresteerd door de sultan, hetgeen leidde tot de aan het begin van dit artikel geciteerde vreugde onder de Amsterdamse joden en verwondering onder de christenen. Kort achter elkaar verschenen nu berichten in de krant en een aantal pamfletten, waarin betrouwbare informatie over en zelfs portretten van Sabbetai Sevi en Nathan van Gaza gegeven werden.³⁶ De Messias was volgens een anonieme pamflettist "rouw van aangesicht", maar leefde "als een besonder heilig Man". Zijn aanhang bestond uit de profeet Nathan, "een hoogh geleert Man, rechtvaardigh, oprecht en seer ootmoedigh", alsmede "ongevaer hondert duysent Jooden", een aantal dat nog dagelijks groeide. Na enige aarzeling geloven de joden overal dat hij "haren beloofden Messias is." Veel Turken en christenen zijn volgens de auteur echter van mening dat het hier om een bedrieger gaat. De schrijver zelf twijfelt nog, wacht nadere berichten af, en citeert Hieronymus die zegt de joodse heilsverwachtingen niet te delen, maar ook niet te veroordelen.³⁷ Anderen waren sceptischer. De anonieme auteur van het *Historis Verhael Van den nieuwen gemeynden Koning der Joden* beschrijft Sevi nog wel met enige sympathie, maar merkt op dat het goed is dat "de waen-gelovigheyt van die Natie [de joden] naectelijck werdt bekend gemaect".³⁸ Terwijl de chris-

32 *Herstelling van de Joden ofte Een oprecht verhael van hun voortganck en handeling, omtrent de ordere van hun out Koninckrijck wederomme te verkrijgen. Zijnde de inhoudt van verscheydene brieven, als van Antwerpen, Livorno, Florencen* (Dordrecht 1665).

33 *The correspondence of Henry Oldenburg* ed. A. Rupert Hall en M. Boas Hall (Madison 1966) II 633-637. Spinoza's antwoord is niet bewaard gebleven.

34 Van der Wall, *Serrarius* 408-414.

35 *OHDC*, 4 (23 jan. 1666) en 5 (30 jan. 1666).

36 Zie *OHDC* 10, (19 feb.), 12, (23 maart) en verder noot 37 en 38.

37 *Afbeelding, van den gewaenden, nieuwen Joodschen Koning*, 1.

38 *Historis Verhael Van den nieuwen gemeynden Koning der Joden, Sabetha Sebi, Als mede sijn by hebbende Propheet Nathan Levi. Opgestaen in den Jare 1666. Soo veele tot noch toe daer van bekend is of van geseyt en geschreven werdt* (z.p. 1666) 1.

tenen de onwankelbare zekerheid van een ware Heiland hebben, zijn de joden al meerdere malen achter bedriegers aangelopen. Of Sevi ook zo iemand is "sal blijcken in 't Vervolgh", zo besluit de auteur.³⁹ Het pamflet gaat echter veelzeggend gepaard met het *Kort en bondigh verhael Hoe datter tot acht malen valsche joodsche messiassen geweest zijn*, dat ook afzonderlijk is uitgegeven.⁴⁰

Pamfletten voor de eigen parochie

Nadat in de eerste berichten over de sabbataanse beweging een zekere terughoudendheid aan de dag was gelegd, kwamen naarmate er meer bekend werd steeds meer meningen los en zagen godgeleerden en predikanten een uitgelezen kans om de joden op te roepen zich te bekeren. Zo nam de kerkeraad van het Voetiaanse bolwerk Utrecht op 28 mei 1666 een resolutie aan waarin gesteld werd dat de blijdschap van de joden "geen onbequame gelegentheyt schijnt te geven om haer krachtelyck tot den waren messias den H. Jesus te bewercken".⁴¹ Lastig was natuurlijk dat er tot aan het begin van de achttiende eeuw helemaal geen joden in Utrecht woonden. Met een soortgelijk probleem hadden ook de pamflettisten te maken. Anders dan theologen als Voetius richtte men zich nu veelal direct, en niet in het Latijn maar in het Nederlands tot de joden. Waarschijnlijk beheerste een flink aantal van hen rond deze tijd het Nederlands al, maar inzake geloofskwesties behield men grote afstand tot de christenen. Als men überhaupt de pamfletten over Sabbetai Sevi las, zal men deze eerder als onafhankelijke nieuwsbron hebben gezien dan zich hebben laten overtuigen door de oproep tot bekering.⁴² Dat doet natuurlijk de vraag rijzen voor wie het drukwerk eigenlijk bedoeld was. Natuurlijk speelde zucht naar sensatie een rol, maar daarnaast lijkt het er toch vooral op dat de auteurs eerder hun lezers wilden overtuigen van het eigen christelijke gelijk, dan dat zij de joden wilden bekeren. De toon van de traktaten varieert van de zachtzinnigheid van Serrarius tot de felheid van de orthodox-calvinistische Coenen. De meeste schrijvers bevonden zich echter tussen deze beide polen.

Serrarius' geloof in de joodse messias ging zo ver dat we hem zonder meer een christelijke sabbataan kunnen noemen. Tot aan zijn dood in 1669 bleef hij volhouden dat Sevi de Verlosser der joden was, en het Millennium aanstaande. Hij verschilde hierin van mening met zijn vriend en mede-chiliast Jean de Labadie (1610-1674), die in 1667 een franstalig werkje aan de zaak wijdde dat door Serrarius in het Nederlands werd vertaald opdat ook de

39 *Ibid.*, 6.

40 *Kort en bondigh Verhael Hoe datter tot acht malen valsche joodsche messiassen geweest zijn. Als oock wat wondere werken en Teken en sy gedaen hebben en uytgerecht hebben om staende te houden dat sy de rechte Messiassen waren: maer zijn alle deertlyck omgebracht en de Jooden in groote ellenden geraeckt* (z.p. 1666).

41 Geciteerd in: H. Brugmans, 'De houding van staat en kerk ten opzichte van de joden' in: Brugmans en Frank, *Geschiedenis* 617-642, aldaar 635.

42 Vgl. Scholem, *Sevi*, 470-472.

"Hollands-kondige Hebreëen ... daer mede geraeckt sullen worden".⁴³ Ook deze wegens heterodoxie uit zijn ambt ontzette predikant laat zich met onmiskienbaar respect uit over het joodse volk. Anders dan Serrarius stelt De Labadie echter Christus en Sevi niet op één lijn. Zolang de laatste Christus niet verwerpt mag hij zich best 'Verlosser van Israël' en 'Messias' noemen, mits hij deze titels maar in relatieve zin gebruikt. Christus is natuurlijk de ware Heiland. Ook De Labadie interpreteert Sevi als een voorbode van Christus' tweede komst, en zelfs al blijkt hij een bedrieger te zijn -De Labadie moet op het moment dat hij dit schreef al van Sevi's apostasie gehoord hebben- dan nog is het heel goed mogelijk dat hij door God gezonden is om van "min quade Joden goede Christenen" te maken.⁴⁴ Want dat was voor De Labadie het uiteindelijke doel, al waren zijn middelen niet het "met geweld tot hem [Christus] trecken" van de joden, maar "veel meer [hen] trachten t'onderweysen als te beschamen ende met soetigheyt tot Jesum Christum te leyden". De milde toon van dit geschrift is dan ook, zoals De Labadie zelf ronduit geeft, een kwestie van tactiek.⁴⁵

Eenzelfde aanpak lijkt de anonieme schrijver van *De gewaanden Joodsche Messias Sabetha Sebi* te hanteren. Het pamflet is een samenspraak tussen een christen en een jood. De schrijver toont opvallend veel sympathie voor de jood. Deze wordt niet verketterd, maar benaderd als een redelijk menselijk wezen waarmee gediscussieerd kan worden (en die dus van het eigen ongelijk kan worden overtuigd). Dat deze dialoog werkelijk heeft plaatsgevonden is overigens onwaarschijnlijk, aangezien de samenspraak een aloude vorm was om een betoog in te gieten. "Wel Joode, goeden dag" zo begint de christen, "ghy schijnt my nu veel bly-geestiger en vrolijcker te wesen als voor eenighe Maenden". "Gheen wonder", zegt de jood, en vertelt over het goede nieuws uit Azië. "t Zijn droomen", zegt de christen, "en ghy laet u wat grillen diets maken en looghens in de handt steken".⁴⁶ Al snel ontwikkelt de tweespraak zich tot een monoloog van de christen, die onder andere met citaten uit het Oude Testament, de Talmoed en de geschriften van Mennaseh ben Israel de jood ervan probeert te overtuigen dat Sevi de valse, en Christus de ware Messias is. Sevi leidt een "onheylich of Godtloos leven" en zijn zogenaamde wonderen zijn het gevolg van "Toveryen en Magische konsten".⁴⁷ De enige verlosser is Christus en van een Hemels Rijk op aarde kan geen sprake zijn. Ja maar, zegt de jood, een aantal van jullie schriftgeleerden is van mening dat er in het Nieuwe Testament wel degelijk staat "dat de gheheele herstellinghe van onse Natie noch voor het eynde en onderganch des

43 J. de Labadie, *Oordeel der liefde en gerechtigheyt over den jegenwoordige toestandt der Joden* (Amsterdam 1667) a4/r-v. Vgl. ook Van der Wall, *Serrarius* 453-462; dezelfde, 'Precursor of Christ'; Bovenkerk, 'Schrijvers' 732-735.

44 De Labadie, *Oordeel der liefde*, 3.

45 *Ibid.*, 2-3. Vgl. Bovenkerk, 'Schrijvers', die aan dit aspect voorbij lijkt te gaan, en het contrast tussen de in zijn ogen uitzonderlijk tolerante De Labadie en andere auteurs wel erg scherp maakt.

46 *Den gewaanden Joodsche Messias Sabetha Sebi Ontdekt: Dat is, een gespreck tusschen een Christen en Joode, over 't geen uyt de quartieren van Asien geschreven werdt, van den Koningh en Propheet der Jooden* (z.p. 1666) 1.

47 *Ibid.*, 7.

Werelds verwacht werd".⁴⁸ Een enkeling gelooft dat, zegt de christen, maar lang niet allen. Maar we kunnen er met elkaar wel eens over discussiëren. Dat doen we, zegt de jood. Ik neem onze beste geleerden mee, en dan zullen jullie zien dat Sevi de ware Verlosser is. "Wij sullen uwe beuselingen met handen tasten", zegt de christen, noem maar een dag en wij komen. "Komt op Maendagh den 12 april", zegt de jood. Akkoord, zegt de christen. Ter afscheid smeekt hij God de joden te vergeven voor hun zonden en die van hun voorvaderen, en besluit met een welgemeend "Vaert wel".⁴⁹

Meer uit de hoogte is het *Heilzaam Bericht en Troost Aen de Joden* (1667) van de orthodoxe Andreas Essenius (1618-1677), hoogleraar theologie in Utrecht. Essenius richt zich in zijn omvangrijke geschrift rechtstreeks tot de joden, voor wie hij veel respect heeft en gevoelens van "grootte deernis en medelijden" wegens "uwe Ellendigheid".⁵⁰ Hij heeft het nieuws over de

Den Nieuwen Jooden Koning

Den Propheet der Joden

Afbeelding van den gewaenden nieuwen Joodschen Koning

SABETHA SEBI,

Met zijn byhebbende Profeet, opgeftaen in den jare 1665, etc. zoo vele daer van tot noch toe bekend is, of van de Joden gefeyt wort, uit de nauwkeurigste brieven, en fchriften opgeteekent.

Fictieve portretten van Sabbetai Sevi en Nathan van Gaza, uit een eenbladig pamflet.

vermeende Verlosser aandachtig gevolgd en nu een paar uurtjes vrijgemaakt om de joden over deze kwestie te onderhouden, "geenszins met eenig bitter verwijt of twistige redekaveling, maer voor oogen houdende het woord des Heeren Jes. XL 1,2 Troostet troostet mijn Volk".⁵¹ Hij legt de joden de

⁴⁸ *Ibid.*, 11.

⁴⁹ *Ibid.*, 12-13.

⁵⁰ A. Essenius, *Heilzaam Bericht en Troost Aen de Joden, of Israëlieten, in hare langhdurige Vreemdelinghschap, en jammerlike Verstroyng, over den ganschen Aerd-bodem: Byzonderlik aen die gene, de welke in deze Ver-eenigde Nederlanden zijn...Ter occasie van den onlangs vermeinden Messias* (Utrecht 1667) 3.

⁵¹ *Ibid.*, 1.

bekende christelijke verklaring van hun "lang-durige Ellendigheid" voor. Essenius is voor een volgeling van Voetius gematigd van toon. De joden zijn niet collectief schuldig aan Christus' dood, en hebben zelf óók onder Pilatus geleden, maar ze moeten goed beseffen dat ze geen "lichamelike en tijdlike" verlossing moeten nastreven, maar een "geestelike en eeuwige". Ze worden wel expliciet zondaars genoemd, maar zijn in zijn ogen niet onverbeterlijk. Essenius zegt oprecht gehoopt te hebben dat Sabbetai Sevi voor de joden een bevrijder zou zijn, maar helaas, ze zijn weer bedrogen. Joden, kom toch tot inkeer, want de "ware beloofde Messias is overlang gekomen" en al jullie ellende wordt veroorzaakt omdat jullie Hem "soo lang hebben verworpen en veels-zins gelastert".⁵² De theoloog eindigt met een oproep aan God de joden nu eindelijk eens de ogen te openen, en spreekt de hoop uit dat de joden "verzoening en vergeving zoeken in zijn Bloed".⁵³

Het zou nog tot 1669 duren voordat het eerder geciteerde verslag van dominee Coenen in druk verscheen.⁵⁴ We kunnen hem zonder meer een calvinistische *hard-liner* noemen. Hij zegt zo waarheidsgetrouw en zakelijk mogelijk te hebben willen schrijven, opdat de joden nu eindelijk eens de ogen geopend zal worden. Dit "eertijts beminde volck Godt; maer nu om hare sonden, ongeloof, verwerpen, ja kruycigen van den Heere der heerlijkheydt ende Vorst dese levens verworpen" heeft "van tijdt tot tijdt veel valsche heylanden en verlossers, tot een rechtvaerdige straffe harer hertneckigheyt aengenomen".⁵⁵ Ik zal het alleen hebben over diegene die ik dankzij Gods voorzienigheid van nabij heb mogen meemaken, schrijft Coenen. In zijn beschrijving van Sabbetai Sevi en Nathan laat hij er geen twijfel over bestaan dat dit doortrapte bedriegers en geldwolven zijn, door wie het zondige joodse volk maar al te makkelijk voor de gek kon worden gehouden. Gezien de aard van hun geloof is het geen wonder dat ze steeds weer achter valse profeten aanlopen. Ze hebben immers "zo'n verherdinge des herten" dat ze elke bedrieger die zich voor de Messias uitgeeft "als verdwaelde menschen aengrijpen".⁵⁶ Hij verwondert zich er dan ook nauwelijks over dat na Sabbetai's bekering nog veel joden geloven in een spoedige vervulling van Nathans profetieën. Och arm volk, zo besluit Coenen, "Ick bidde Godt dat hy haerlieden de waren Salighmaker onsen Heere ghelieve bekent te maeken tot hare zaligheydt. Soo zy sijne wil. Amen".⁵⁷ Coenens *Ydele verwachtinge* is waarschijnlijk de meest felle veroordeling van Sabbetai Sevi en het joodse volk die er in de Republiek verschenen is. Terwijl andere pamflettisten de schuld veelal bij de 'verleyders' Sevi en Nathan legden en het joodse volk nog wel met enige sympathie en mededogen benaderden, is van dat laatste hier geen sprake. Het gebeuren wordt door Coenen beschouwd als een historische

52 *Ibid.*, 60-108 passim.

53 *Ibid.*, 109

54 Na twee jaar touwtrekken met de financiers van het boekje, de directeuren van de Levantse Handel, verscheen het in een oplage van slechts 24 stuks. Zie: *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantischen Handel*, II 1661-1726. K. Heeringa ed. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie nr. 34 (Den Haag 1917), 163 noot 1.

55 Coenen, *Ydele verwachtinge*, ix.

56 *Ibid.*, 2.

57 *Ibid.*, 140.

noodzakelijkheid. De joden kunnen nog veel meer ellende verwachten als ze zich niet tot het christendom bekeren, maar de kans hierop lijkt Coenen vanuit zijn orthodox-calvinistische overtuiging klein te achten.

De joden opnieuw bedrogen

Het nieuws van Sevi's bekering bereikte Amsterdam eind 1666. Kon de *Haerlemse Courant* op 6 november nog berichten dat de joden verwachtten dat de Verlossing in december een feit zou zijn, een week later opende de krant met het nieuws dat "het spel van de gheuoemde Joodtse Messias nu een eynd heeft", en dat de joden in Constantinopel in grote verwarring verkeerden. "Sijn [Sevi's] Broeder en anderen van zijn Maeghschap hier wonende staen nu seer beschaemt en kijcken by haer Neus neder". De krant berichtte verder dat de joden in Amsterdam de jobstijding nog niet geloofden.⁵⁸ In de daaropvolgende weken werd het nieuws vanuit andere bronnen bevestigd; "soo wort men van dromen wacker" voegde de anders zo zakelijke krant er aan toe.⁵⁹ Het barsten van de zeepbel ging merkwaardig genoeg niet gepaard met een grote stroom pamfletten. Er verscheen er slechts één, als we tenminste afzien van die van Coenen en Essenius, die eerder als boek dan als vlugschrift te karakteriseren zijn. Het werd geschreven door "een geleert Persoon van Galata" en is een geschrift dat het meer moet hebben van sensatiezucht dan van een doortimmerde theologische onderbouwing.⁶⁰ Sevi wordt hierin afgeschilderd als een bedrieger die zich uit vrees voor zijn hachje bekeerd heeft. Hij zit nu aan het hof van de sultan het geld van de arme joden te tellen, in gezelschap van een vuig "Turcks Wjff". De affaire is niets anders dan het gevolg van Gods vervloeking van de joden, maar tegelijk is het aan de Goddelijke voorzienigheid te danken dat de Turken van Sevi geen martelaar hebben gemaakt, en aldus erger hebben voorkomen. Laten wij christenen blij zijn dat wij aanhangers zijn van een religie "die geen gevaar en loopt van in haar hoop bedrogen te zijn" of het mikpunt van "belachinge" te worden, zo stelt de auteur.⁶¹ Een ooggetuige verhaalt dat dit laatste ook in Amsterdam veelvuldig voorkwam: "Onder duske ontmoetinge zijn we eenmaal tegenwoordig geweest, dat zekere Jood in 't gezelschap van eenige Christen quam, daar hem uyt den hoop aansprekende, vroeg, hoe het al met haren Messias stond, en dat er geruchten liepen, dat hij gehangen was? Waarop die afgerigte vos er flux op in schoot: 'Zoo staat hij dan met uwen Messias gelijk'".⁶²

58 *OHDC* nrs. 45 (6 nov.) 1666 en 46 (13 nov.) 1666.

59 *Ibid.*, nr. 48 (27 nov.) 1666.

60 *Een seer perfecte beschrijvingh Van 't Leven en Bedrijf mitsgaders het Turckx worden van den ghepretendeerden lootsen Messias. Overgesonden van een geleert Persoon van Galata, in Turckyen* (Amsterdam 1667). Of dit het enige pamflet is wat ooit aan deze zaak is gewijd is onzeker aangezien er veel pamfletten uit de zeventiende eeuw verloren zijn gegaan.

61 *Ibid.*, 15.

62 W. Goeree, *De kerkelyke en weereldtlyke historiën etc.* (Amsterdam 1705) 643.

Hoe groot de teleurstelling onder de Amsterdamse joden ook was, het lijkt er niet op dat ook maar een van hen zich naar aanleiding van de affaire-Sevi tot het christendom heeft laten bekeren. Voor de joden in die stad waren de gebeurtenissen van 1666 echter wel een keerpunt. Ofschoon een aantal van hen nog bleef geloven in Sevi's spoedige wederkomst, zagen de meesten de stad niet langer als pleisterplaats op weg naar het Beloofde Land. Men ging weer aan het werk, huizen werden opnieuw ingericht en er werden nieuwbouwplannen voor synagoges gemaakt. In de periode van 1670-1730 maakte de gemeenschap een ongekende bloeiperiode door en men ging Amsterdam steeds meer beschouwen als de eigen stad, het 'Jerusalem van het westen'.⁶³

Voor veel christenen werden de joden in de achttiende eeuw een geaccepteerd deel van de samenleving. Een enkele maal werd hen de affaire-Sevi nog wel eens nagedragen.⁶⁴ Natuurlijk waren de verhoudingen soms gespannen, maar zij werden niet langer als volslagen vreemdelingen beschouwd. Desalniettemin, zo blijkt uit de hierboven aangehaalde bronnen, gaapte er tussen joden en christenen ten tijde van de affaire-Sevi nog een grote kloof. Gezien de grote hoeveelheid publikaties, de vrij grote oplagen die pamfletten plachten te hebben en de manier waarop er in deze bronnen over de zaak gesproken werd, kunnen we stellen dat het nieuws onder de geletterde bevolking van Holland vrij algemeen bekend moet zijn geweest. Opvallend is de gematigdheid en zelfs de sympathie waarmee door de meeste schrijvers over de joden gesproken wordt, zeker als we deze vergelijken met de houding van veel christenen elders in Europa.⁶⁵ Aanwijzingen dat het in de Republiek tot opstootjes tussen joden en christenen kwam zijn nergens te vinden, en van duidelijk antisemitisme is in geen van de geschriften sprake. De Hollandse schrijvers hadden begrip voor de verwachtingen van dit volk dat men zo goed uit het Oude Testament kende en dat aan de wortels van het christendom stond, maar dat tot hun eigen ongeluk de ware Verlosser niet had aangenomen.

Ondanks deze gematigde reacties is het maar de vraag of we hier van tolerantie kunnen spreken, en hangt veel af van de manier waarop we dit begrip definiëren. Hoewel de joden in de Republiek tamelijk ongestoord konden leven, was er sprake van een grote mentale kloof tussen de beide religies. Ondanks de milde toon is er in de christelijke betogen slechts plaats voor het eigen gelijk. Een werkelijke dialoog vond niet plaats, de vriendelijke bewoordingen van een aantal auteurs zijn slechts een kwestie van tactiek, en men richtte zich eigenlijk tot dovemansoren. De joden waren voor vrijwel alle auteurs geen medeburgers die men dagelijks tegenkwam, maar, als leefden zij nog ten tijde van de evangelisten, de verraders van Christus. Niet objectieve waarneming maar lezing van de bijbel bepaalde hoe men de joden zag. Of men hen nu met hoop, mededogen of met woorden van vermaning tegemoet

63 Fuks-Mansfeld, *Sefardim* 118 e.v., ziet voor de Amsterdamse joden de affaire-Sevi heel nadrukkelijk als een breuk met het verleden.

64 Zoals b.v. in het zeer populaire werk van G. Hornius, *Kerkelycke Historie, van de Scheppinge des Wereldts, tot 't Jaer des Heeren 1666...in het Nederduyts vertolckt...en vervolgt...sedert den jare 1666 tot 1684 door Balthasar Bekker II* (Amsterdam 1686) 2-17.

65 Vgl. Israel, *Jewry*, 211-212.

trad, allen konden hen slechts vanuit de eigen heilsverwachting en het perspectief van de ware religie bezien. Het drama rond Sabbatai Sevi sterkte alle auteurs, met uitzondering van Serrarius, eens te meer in hun overtuiging dat alleen Christus de Verlosser was, en dat de joden aanhangers waren van een dwaalleer.